

A BUDAI DOMONKOS RENDHÁZ FŐISKOLÁJÁNAK ÉPÜLETE

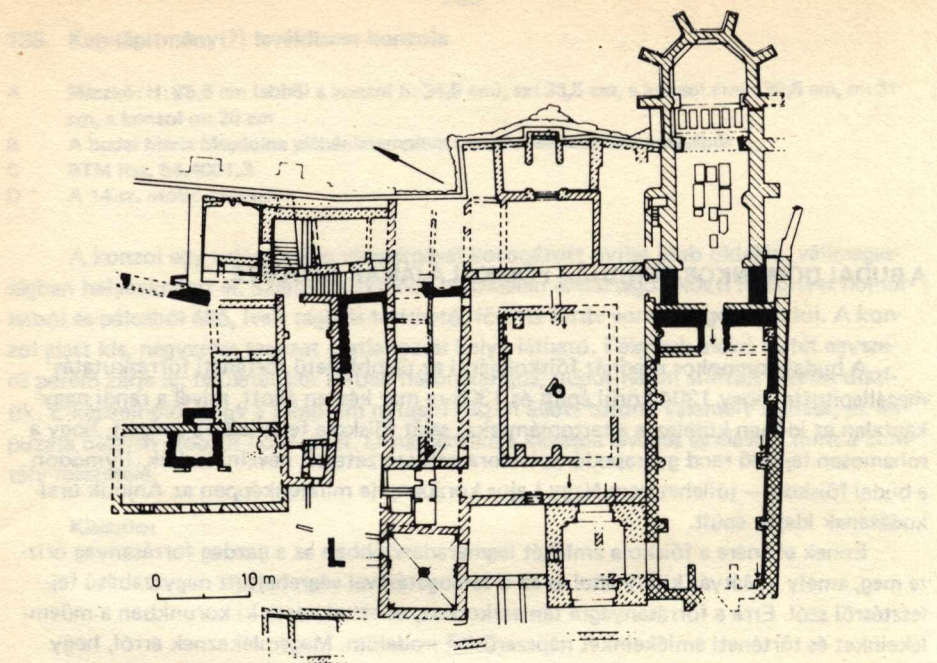
A budai domonkos rendház főiskolájáról az újabbkéletű történeti forráskutatás¹ megállapította, hogy 1304 körül épült és 1305-re már készen állott, mivel a rendi nagykáptalan ez időben kötelezte a tartományokat saját főiskola felállítására avégett, hogy a rohamosan fejlődő rend gyarapodó kolostorainak szerzeteseit nevelni tudják. Ilymódon a budai főiskola – jóllehet nem Nagy Lajos korában, de mindenképpen az Anjouk uralkodásának idején épült.

Ennek ellenére a főiskola emlékét legmaradandóbban az a gazdag forrásanyag őrizte meg, amely a Mátyás király által és az ő támogatásával végrehajtott nagyszabású fejlesztésről szól. Erre a forrásanyagra támaszkodott, és ezt aknáztá ki korunkban a műemlékeinket és történeti emlékeinket népszerűsítő irodalom. Megemlékeznek arról, hogy Mátyás nagyszabású egyetemalapítási tervének első, megvalósult állomását, a teológiai és filozófiai karokat a domonkosok ekkor már nagy hírű főiskolájában helyezte el és jeles külföldi professzorokat hívott meg, mint pl. a würzburgi származású Petrus Nigert, aki a főiskola rektora lett, vagy Nicolaus Mirabiliust.

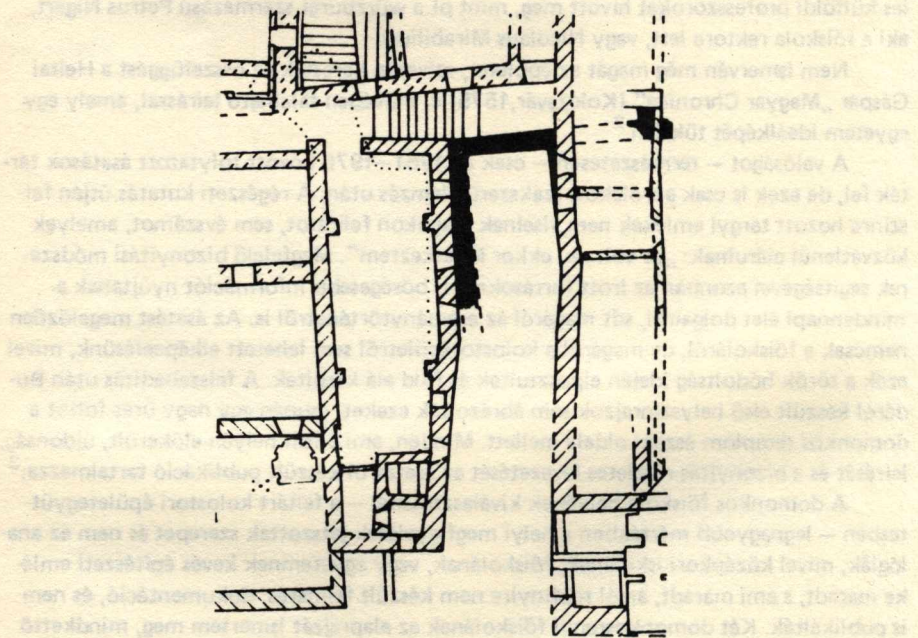
Nem ismervén még magát az épületet, szívesen keresték az összefüggést a Heltai Gáspár „Magyar Chronica” (Kolozsvár, 1575) c. művében található leírással, amely egy egyetem ideálképét tükrözi.²

A valóságot – természetesen – csak az 1961–1976 között folytatott ásatások tárták fel, de ezek is csak aprólékos, szakszerű elemzés után. A régészeti kutatás útján felszínre hozott tárgyi emlékek nem viselnek magukon feliratot, sem évszámot, amelyek közvetlenül elárulnak: „ez voltam, ekkor keletkeztem”. Megfelelő bizonyítási módszerek segítségével azonban az írott forrásoknál is bőségesebb információt nyújtanak a mindennapi élet dolgairól, sőt magáról az eseménytörténetről is. Az ásatást megelőzően nemcsak a főiskoláról, de magáról a kolostorépületről sem lehetett elképzelésünk, mivel ezek a török hódoltság idején elpusztultak és föld alá kerültek. A felszabadítás után Budáról készült első helyszínrajzok sem ábrázolták ezeket, csupán egy nagy üres foltot a domonkos templom északi oldala mellett. Minden, ami e folt helyén előkerült, újdonság, leírását és a bizonyítás részletes levezetését az ásatásról készült publikáció tartalmazza.³

A domonkos főiskola helyének kiválasztásánál – a feltárt kolostori épületegyüttesben – legnagyobb mértékben a helyi megfigyelések játszottak szerepet és nem az analógiák, mivel középkori iskolának, főiskolának, vagy egyetemnek kevés építészeti emléke maradt, s ami maradt, arról többnyire nem készült felmérés, dokumentáció, és nem is publikálták. Két domonkosrendi főiskolának az alaprajzát ismertem meg, mindkettő franciaországi. Isle-en-Dodon (Haute-Garonne) 1371-ben alapított főiskolájának helye-

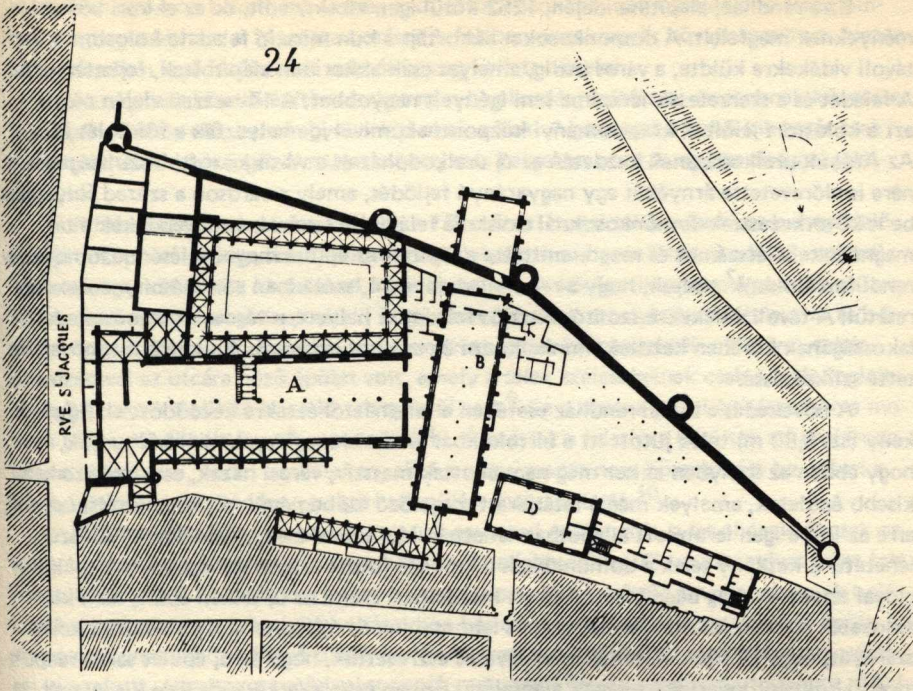

26. A budai domonkos kolostor helyszínrajza

27. A domonkosok főiskolájának alaprajza

24

28. A párizsi domonkos kolostor helyszínrajza. D/a Szent Tamás főiskola alaprajza (Viollet-le-Duc után)

tét egy helyszínrajz őrzi,⁴ az épületbelső alaprajza nélkül. A párizsi főiskola teljes alaprajzát ezzel szemben Viollet-le-Duc rajza⁵ megőrizte. Mindkét főiskola különálló épületben helyezkedett el, a kolostornégyszögön kívül. Az utóbbi három helyiségből állott: egy nagyobb „tanterem”-ből és belőle nyíló két kis helyiségből. Ugyancsak ez utóbbi épülethez csatlakozott egy keskeny, cellákból álló szárny is. Feltételezhetően ez a növendékek elszállásolását szolgálta. Mindkét esetben jellemző az iskolának elválasztása a kolostorépülettől. A típusra vonatkozóan csak annyit állapíthatunk meg, hogy kevés helyiségből állottak, nincs olyan sajátosságuk, amely önmagukban állva is felismerhetővé tenné ezeket az épületeket, mint más jellemző középkori építményt: kolostort, kereskedelmi árucarnokot, templomokat stb.

Magyarországon, Sárospatakon tártak fel iskolát, alacsonyabb szintű plébániaiskolát.⁶ Alaprajza nem különbözik egy lakóház alaprajzától.

A budai domonkos kolostor épületegyütteséből is olyan módszerrel lehetett kiválasztani a főiskola épületét, hogy a kolostor tipikus alaprajzán kívül álló, önálló építményt kerestünk. Valamennyi szerzetesrend között a koldulórendek építkezését korlátozta leginkább az a körülmény, hogy városban belül települtek. Körülvéve a város házaitól, növekedésük csak abban az esetben volt lehetséges, ha mód nyílt valamelyik környezetükben lévő telek utólagos megszerzésére. A budai kolostor alaprajzáról leolvasható, miként küzdötték le az akadályokat, s mennyire nem volt egyszerű a növekedés megoldása. Ebből indultam ki, midőn az építkezések egymásutáni rendjét vizsgáltam.

Ez a rendház, alapítása idején, 1252 körül igen kicsiny volt, de az akkori követelményeknek megfelelt. A domonkosokat akkortájt a kun misszió feladata kolostoraiktól távoli vidékekre küldte, a város pedig, amelyet csak akkoriban alapítottak, fejletlen volt. A feladat és a szerzetesek létszáma sem igényelt nagyobbat. A 14. század elején mégis ezt a kolostort jelölték ki tartományi központnak, mivel ide helyezték a főiskolát is. Az Anjouk uralkodásának kezdetén az új uralkodóház és a város közötti feszültség ellenére is előrevetette árnyékát egy nagyarányú fejlődés, amely a városon a század folyamán be is következett. A domonkosoknál az iskola felállítása tanárok és növendékek által megnövelte a létszámot és megteremtette az igényt az épület megnövelésére. Domonkos-rendi forrásokból⁷ tudjuk, hogy a rend feladatai a 14. században változáson mentek keresztül. A távoli vidékekre szólító missziós feladatok helyett, a városok megnövekedett lakosságának körében kezdtek munkálkodni és ez a körülmény is épületeik megnövelését tette szükségessé.

A növekedés a budai rendház esetében a rendháztól északra kezdődött el. Egy keskeny (sz: 6,80 m) telek jutott itt a birtokukba.⁸ Ásatási megfigyeléseinkből tudjuk, hogy ebben az irányban ekkor még nem állottak masszív, városi házak, csak szétszórtan, kisebb épületek, amelyek még a tatárjárást megelőző időben épültek, következésképpen erre az időre igen leromlott állapotban lehettek. Mai szóval élve, „szanálásuk” időszerű lehetett. E keskeny telek a domonkosok birtokába jutott és igen gondosan, sok spekulációval tervezték meg beépítését. Azért a kis épületért, ami az új telken épült, nem kis áldozatot hoztak. Miatta kellett ugyanis lebontaniuk és újjáépíteniük kolostoruk keleti szárnyát, hogy elférjen. A feltárásnál ugyanis észrevettük, hogy az új épület sarka ráépült az első kolostor keleti szárnyának alapfalára. Éppen csak a sarkára, de ez a kis jel már elég volt annak megállapítására, hogy a 13. században épült kolostorral nem épülhetett egyidőben, csak annak lebontása után. Ezzel az átalakítással egyidőben alakult ki egy nagyobb koncepció is. Új épületüket oly módon kellett megtervezni, hogy közte és a kolostor között még egy udvarnak is maradjon hely. Meg kellett teremteni ugyanis az összeköttetést a kolostor alatt a városfalon kívül elterülő majorsággal is. Nyilvánvaló, hogy a majorságot a városi telekkel egyidőben kaphatták meg és mindkettőt a felállítandó iskola, illetőleg annak ellátása miatt. Az udvarról lépcsőt vezettek le egy – a város falán nyitott – kis kapuhoz, amely a majorságba vezetett. Erre az udvarra nyílt egy ajtó a kolostor északi szárnyából is. Ismeretes, hogy ebben a szárnyban szokott lenni a közös étkezőhely (refectorium) és a konyha is, amelyre az iskolának is szüksége volt, valamint az ellátást biztosító majorságból is megközelíthető lett. Az új épület – amelyben a főiskola épületét vélem felismerni – megközelíthető volt anélkül, hogy a kolostor nyugalmát, a klauzura szárnyát érinteni kellett volna.

Amennyiben valóban ez volt a főiskola épülete, igen előnyös helyzete volt. Nemcsak a budai kolostor szerzetesei tanultak itt, hanem a tartomány más kolostoraiból kiküldött növendékek is, akiknek a száma egy XVI. század elejéről származó adat értelmében 100 körül lehetett. A főiskola udvarára nyílt a keleti kolostorszárny északi meghosszabbításába vezető ajtó is. Ebben az épületrészben hagyományosan a novíciusok foglalkoztatásának helyisége szokott lenni. Helyénvaló tehát, hogy ez az épületrész is közvetlen kapcsolatot tarthatott a főiskolával.

Mindebből látható, hogy az iskola felállítása, – amely utasításra történt, – valószínűsége alapján indította el az építkezéseket, amely ezzel nem ért véget, sőt még a 15.

században nyomon követhető és még a kolostor ellenkező, déli oldalán álló templomnak megnagyobbítása a 14. század második felében ennek egyik következménye, hiszen a templomban lévő férőhelyek számát is meg kellett növelni.

Az egymást követő építkezéseket nem hivalkodás, építészeti divatoknak követése, luxusingény idézte elő, hanem gyakorlati okai voltak. A gazdagabb belső kiképzés csak a szentélynél és a kerengőnél mutatkozott, más helyeken puritán egyszerűséggel találkozunk.

A főiskola telke keskeny volt, de a 13. századi budai telekméreteknak megfelelő. Tulajdonképpen igen egyszerű, falusi típusú lakóházhoz hasonlított. Buda 13. századi épületei, egy-két palota kivételével, ilyenek voltak. A későgotikus városi paloták műemléki kutatása során megállapították, hogy az első épület, amelyből sok átalakítás és bővítés során alakultak ki, egyetlen traktus szélességű és keskenyebbik oldalával, tehát oromzatával az utcára néző épület volt, amely a telek szélességének csak a felét foglalta el, és bejárata a mellette húzódó udvar felől volt.⁹ Ez a típus a falusi építészetben a modern időkig továbbélt és csak most tűnik el. Ásatással is felszínre kerültek a korai Buda kezdeti lakóházai, olyan területeken, ahol a városiasodás nem következett be, mivel a királyi palota terjeszkedése a polgári települést megszüntette.¹⁰

A domonkos főiskola hasonló típusú egyszerű épület volt, a lakóházaktól csak az különbözteti meg, hogy az utcai telekhatártól beljebb épült, főhomlokzatával kelet felé fordult és a keleti kolostorszárnyhoz kapcsolódott. Nyugat felől pincéjének egyik bejárata helyezkedett el. A budai lakóházakhoz hasonlóan ez is kétszintes pincével épült. A második, mélyebben fekvő pince egy természetes sziklaüregből mesterségesen, véséssel kiigazított, átboltozott sziklapince volt, melynek kijárata a majorság felé nyílt. Földszintje három helyiségből állott. Csak pincéi maradtak meg. Felső épített pincéje síkföldemes volt, melyet két helyen épített pillérek és a rajtuk nyugvó hevederívek három helyiségre osztottak. Ezek tartották a földszinti válaszfalakat is.

A főiskola épületének alaprajza még a 13. századi lakóépület-típusokat követi, ezért korábban épült, mint amikor a budai városi házak nagyszabású átalakulása megtörtént. Ez a 14. század közepén, második felében ment végbe. 1304-ben épült, és utolsó példánya lehetett egy típusnak. A keskeny, oromzatos háztípusokat ezután sorjában átalakították. Mellé épített szárnyak segítségével zárt utcasor keletkezett és a lakóházak szélesebb oldalukkal néztek az utcára. Tehát a telkek beépítési módja is teljesen megváltozott. A korábbi szalagtelkek hézagos beépítése megszűnt.

Az építés lehetséges időpontját jól mutató alaprajz mellett a belső berendezésre utaló leletek is megerősítik az épület különleges rendeltetésére vonatkozó feltevésünket. Előkerült például belőle egy figurális freskó töredéke, egy emberi kéz. A freskó a főiskola esetében helyénvaló. Tudjuk, hogy éppen a szerzetesek okulása miatt szokták ábrázolni szentjeiknek: Szent Domonkosnak, Aquinói Tamásnak, Petrus mártírnak életéből vett jeleneteket. De ezek a következtetések már túlságosan messzire visznek.

Egy másik, igényességre mutató berendezése az épületnek a fűtőkamra, amely az épület felső pincéjének dél-nyugati sarkában épült fel, kőfalakkal körülhatárolva.

A központi (hypocaustum) fűtést főként a korai középkorban kedvelték. Erről manapság igen sokat olvashatunk, mert sokfelé tártak fel ilyen berendezéseket: lovagrendi várakban, kolostorokban, püspöki palotákban, városházákon, sőt — ritkábban — polgári lakóépületben is. A későbbi középkorban kiszorította ezt a fűtést a kályhafűtés,

amely nagyobb meleget adott és esztétikusabb volt. Ezenkívül a központi fűtőberendezések az épületekkel együtt készültek és csak ritkán lehetett helyüket megváltoztatni, vagy újjáépíteni őket. A szerzetesi kolostorok fűtését az életmódra vonatkozó szigorú szabályok korlátozták. Rendszerint nem fűtötték a helyiségeket, csak egyet, ahol a tisztálkodás folyt és a napi munka közben is csak ott lehetett felmelegedni. A koldulórendeknél, de kiváltképpen a domonkosoknál ezen a szigorúságon enyhítettek, tekintettel arra, hogy kizárólag szellemi munkát végeztek. Domonkos kolostor esetében, nevezetesen a jénai kolostoruknál került elő¹¹ olyan fűtőberendezés, amelyből 16 irányba ágazott ki a meleg levegő elvezetésére szolgáló csatorna. A budai kolostor feltárását megelőzően már a margitszigeti apácáknál is találtak ilyen berendezést.¹² Ezt követően a férfiak kolostorában három került elő. Mindegyik más-más századból, de közülük kettő párhuzamosan is üzemelt. Magában a kolostorépületben egy időben egyszerre csak egy kemence működött. A kolostor mellett álló sokkal kisebb főiskola-épületben is volt egy berendezés, amely a mindössze három helyiségből álló földszintet fűtötte és az esetleges emeletet. Mindenesetre a kemencéből kiágazó hőlég-csatorna egy szakaszát megtaláltuk. A kolostorépületben volt egy 13. században épült berendezés, és ennek kiegészése után az épület átalakítása alkalmával mód nyílt a 15. században egy azt felváltó másodikat építeni. A főiskola kemencéje magán viselte a gotika stílusjegyeit. Az első kemencéhez viszonyítva tökéletesített, továbbfejlesztett rendszere volt.

Ez a kemence oly tökéletes állapotban került elő, hogy akár be is lehetett volna fűteni. Csupán a boltozata hiányzott, ezért leírását tapasztalat alapján készíthetem el, amely nem szorul képzeletbeli kiegészítésre.

Két részből állott: előtérből és a kemencéből. Az előtérbe a pince felől vezetett ajtó, kis négyszögletes tér volt. A kemence homlokzati fala agyagba rakott téglából épült, amely azonban a használat közben kiégett. A kemence alja az előtér padlójánál magasabban feküdt, hogy kezelése kényelmes legyen. A tüzelőajtó gotikus ívű volt, mellette a téglafalban kialakított mécsesfülke a világítóeszköz elhelyezéséhez nyújtott segítséget. A kemence tüzelőajtaja fölött a téglafalba beépített, lyukkal faragott kőlapot helyeztek el, amely a tüzeléshez a megfelelő huzatot biztosította. Az ezen visszaáramló füst elvezetésére az előtérnek a kemencével szemben lévő falán pinceablak nyílt. Feltételezzük, de nem bizonyítható, hogy az előtér fölött helyezkedett el a szükséges kéménykürtő is. A kemence kis, hosszúkás tere felett téglahavederívek hidaltak át (számszerint 3 darab), és közöttük rés volt, hogy a meleg levegő felemelkedhessen. A résnél nagyobb méretű kavicsokkal rakták meg a hevederek tetejét. Ezek a feltárásnál helyükön voltak. Ezek szűrték meg a füstöt, és felhevülván, tárolták a meleget. A kemencét egykor befűtötték és mint a falusi kemencéket, a felmelegedés után megtisztították a parázstól és hamutól. Csak ezt követően lehetett a földszint padozatában elhelyezett lyukas kőlapok fedőlemezeit felnyitni, midőn már nem a füst, csak a meleg levegő áramlott fel. Ilyen kőlapok is kerültek elő ásátásunknál. A kemence közvetlenül a földszint nyugati, első helyiségét fűtötte, ez alatt helyezkedett el.

Épületünk és a kolostor összetartozásáról egyébként még az is meggyőző, hogy a pince ablakai kizárólag dél felé, a közös udvarra nyíltak és ugyancsak erről a közös udvarról volt a bejárat a kemence feletti első helyiségbe. Ha ezek a kisebb jelek nem lettek volna, és nem lett volna benne a kemence, közös lakóháznak lehetett volna értelmezni.

A tökéletes kis fűtőberendezés emlékét ma már csak egy méretarányos makett őrzi. Arra a helyre, ahol állott, a Hilton szállónak egyik tartópillére került, ezért a kement meg kellett semmisíteni. A főiskola hajdani épületéből sem maradt meg más, mint az alatta húzódó, téglaboltozatos sziklapince.

H. Gyürky Katalin

Jegyzetek

1. Mályusz E.: Árpádházi Boldog Margit. Károlyi Árpád emlékkönyv. Bp.1939. 359. 48.jegyz.
2. Lócsy E.: A budavári Hess András tér. Bp.1961.
3. Gyürky K.: Mittelalterliches Dominikanerkloster in der Burg von Buda. Fontes Arch. Hung. (előkészületben).
4. Isle-en-Dodon domonkos kolostorának helyszínrajzát közli: Rohault de Fleury G.: Les couvents de St. Dominique au Moyen-Âge. Paris,1903.
5. A párizsi kolostor alaprajza: Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné de l'architecture française. I. Paris,1858. 298. Az iskolát Aquinói Tamásról nevezték el. Az épületnek renaissance architektúrája volt lebontása idején. Nem lehet tudni, hogy régi épületből alakították újjá, ha nem, korábban hol állott az iskolájuk?
6. Gömöri J.: Beszámoló a sárospataki róm.kat.templom mellett 1968-ban végzett ásatásról. HOMÉ IX/1970/ 110.
7. Meerseemann, G.: L'architecture dominicaine au XIIIe siècle. Législation et pratique. Archivum Fratrum Praedicatorum. XVI/1946/ 159.
8. A budai telekméretekről: Lócsy E.: Középkori telekviszonyok a budai várnegyedben. BpR XXI /1964/ 191.
9. Gerevich 1971. 51. ugyanerről magyar nyelven: Gerevich: Bp.tört. II. 1973. 393.
10. A korai telek- és háztípusok legtisztábbban, átépítéstől mentesen a királyi palota északi előudvarán kerültek elő Zolnay László ásatásánál. Ez a terület ugyanis kezdetben a város része volt, polgári település épült rajta. Később a királyi palota növekedése miatt felszámolták a rajta lévő polgári települést és a palota saját erődítésével elválasztották a várostól. Ezért itt már nem kerülhetett sor a házak újjáépítésére. Ennek a területnek feltárásáról az első közlemény: BpR XXIV/1–2.
11. Mühlmann, O.: Die Jenaer Hypokausten-Anlage. Forschungen und Fortschritte 32/1958/ 300.
12. Feuérné Tóth R.: Középkori Hypocaustum a Margitszigeten. BpR XX/1963/ 427. — Hypocaustum-építményre valló részletek kerültek elő Óbudán a klarissza apácák kolostorában is Bertalan Vilmosné kutatásai által.

137. A budai dominikánus kolostor iskolaépületének fűtőberendezése. Modell

BTM.